

ПШАН

Христина Мирославівна,
канд. с.-г. наук, старший наук. спів роб.
сектору наукової бібліографії та
біографістики ННСГБ НААН
(м. Київ)

ВАСИЛЮК

Петро Миколайович,
директор Українського ін-ту
експртизи сортів рослин
(м. Київ)

**НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВІТЧИЗНЯНОГО СОРТОВИПРОБУВАННЯ В 1923–2013 рр.**

У статті представлено результати дослідження історії вітчизняного сортовипробування в 1923–2013 рр. Розкрито завдання, структуру і напрями наукової діяльності створеної в 1923 р. Української сортомережі, дослідних установ Сорта-насінневого управління Цукротресту, Державної комісії із сортовипробування зернових культур при Наркомземі СРСР (1937), Державної комісії із сортовипробування сільськогосподарських культур при Міністерстві сільського господарства СРСР (1953) та Державної служби з охорони прав на сорти рослин (2002). На базі отриманих результатів розроблено періодизацію науково-організаційного становлення вітчизняного сортовипробування.

В статье представлены результаты исследования истории отечественного сортоиспытания в 1923–2013 гг. Раскрыты задачи, структура и направления научной деятельности созданной в 1923 г. Украинской сортосети, исследовательских учреждений Сортводно-семенного управления Сахаротреста, Государственной комиссии по сортоиспытанию зерновых культур при Наркомземе СССР (1937), Государственной комиссии по сортоиспытанию сельскохозяйственных культур при Министерстве сельского хозяйства СССР (1953) и Государственной службы по охране прав на сорта растений (2002). На базе полученных результатов разработано периодизацию научно-организационного становления отечественного сортоиспытания.

The results of research into the history of national variety trials in 1923-2013 are observed in the article. The objectives, structures and directions of scientific activities established in 1923 Ukrainian varietal network of research institutions are disclosed. It had different names: Seed Control Sugar Trust, the State Commission

for Variety Testing of cereals under the People's Commissariat of the USSR (1937), the State commission for variety testing crops under the Ministry of Agriculture of the USSR (1953) and the State service for the protection of plant variety (2002). The periods of scientific-organizational development of the national variety trials are elaborated on the basis of the obtained results.

Одним із головних завдань аграрної політики України сьогодні є проведення заходів щодо збільшення виробництва та покращання якості продукції рослинництва шляхом розширення та оновлення сортових рослинних ресурсів, які визначають продовольчу безпеку держави та використовуються в подальшому селекційному процесі. За таких підходів особливої актуальності набувають дослідження з вивчення історії розвитку наукових підходів в організації та проведенні випробування сортів. Саме такі історичні розвідки дозволяють не тільки осмислити роль вітчизняних здобутків і напрацювань у становленні даного напрямку, а й відкоригувати сучасну структуру державного регулювання якості та реєстрації сортів, їх поширення і охорони прав селекціонерів відповідно до міжнародних стандартів.

Зазначена актуальність обумовила мету дослідження – здійснити всебічний аналіз етапів формування державної мережі дослідних установ із сортовипробування сільськогосподарських культур в Україні (1923–2013).

Як значиться у Положенні «Про Міністерство аграрної політики та продовольства України», затвердженому 23 квітня 2011 р. [1], сьогодні головним органом у системі управління з питань формування та забезпечення реалізації державної політики у сферах карантину, захисту рослин, охорони прав на сорти є Мінагрополітики України. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2002 р. із змінами і доповненнями, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 13 травня 2009 р. [2], у складі Мінагрополітики на базі Державної комісії з випробування та охорони сортів рослин було створено Державну службу з охорони прав на сорти рослин.

Завдяки проведеним дослідженням з історії розвитку вітчизняного сортовипробування, вдалося з'ясувати, що в 2013 р. дана структура святкує 90-річчя запровадження системних досліджень з вивчення і випробування сортів

та створення спеціальної мережі установ для його проведення. Саме в 1923 р. з ініціативи Всеукраїнського товариства насінництва було створено Українську сортомережу – предтечу Держсистеми з охорони прав на сорти рослин.

Результати аналізу опублікованих документів та праць з даного напрямку дозволили розробити періодизацію науково-організаційного становлення вітчизняного сортовипробування:

- *1 період* – від зародження землеробства до другої половини ХІХ ст. – організація емпіричного вивчення насіння культивованих рослин (за розміром, формою, забарвленням, масою тощо) для задоволення потреб споживачів і подальшого добору кращих зразків рослин.

- *2 період* – 1867–1923 рр. – порівняльне випробування сортів (посівного насіння) на полях сільськогосподарських товариств, дослідних станцій і приватних ферм на основі раціоналізму. Проводили з метою вибору кращих (врожайніших) зразків і визначення оптимальних ґрунтово-кліматичних умов для запропонованих сортів насіння.

- *3 період* – 1923–1932 рр. – діяльність мережі сортовипробувальних пунктів на станціях Сорто-насінневого управління Цукротресту (далі СНУ), НКЗ УСРР та організація Української сортомережі із запровадженням єдиної методології проведення роботи в усіх установах.

- *4 період* – 1932–1991 рр. – створення єдиної державної сортомережі, реорганізованої у Державну комісію сортовипробування СРСР із сортовипробувальними пунктами у кожній республіці.

- *5 період* – 1991–2013 рр. – діяльність Державної комісії України з випробування та охорони сортів рослин і Українського інституту експертизи сортів рослин.

З цієї періодизації випливає, що *перший період* характеризується емпіричним вивченням сортів культивованих рослин здебільшого за морфологічними ознаками з метою подальшого добору кращих.

Однією із форм проведення сортовивчення у *другий період* було *колективне випробування сортів*, що являло собою розкидані по території

польові досліді за однією програмою під спільним керівництвом. Найчастіше до завдань таких дослідів входило визначення впливу штучного підживлення на ріст і розвиток сільськогосподарських рослин та порівняльне випробування сортів хлібів і коренеплодів.

У *третьому періоді* в організації сортівничої роботи велике значення відіграли два паралельно працюючих фахових об'єднання – Сорто-насінове управління Цукротресту з насінневими розсадниками і мережею колективних сортовипробувань (*табл. 1*) [3], розпочатих з 1922 р., та Всеукраїнське товариство насінництва (далі ВУТН), засноване в 1922 р. [4]. Значна кількість сортоділянок зумовила необхідність створення науково-практичного авторитетного осередку фахівців і методичного центру управління роботою. Тому на селекційних станціях СНУ було засновано Раду із сортовипробування і дослідної справи, а при ВУТН – Українську сортомережу [5] (*табл. 2*). Метою останньої стало вдосконалення та розроблення єдиної для всіх установ методики і техніки сортовипробування. Тому незадовго було введено нову програму, в якій розширено напрями дослідження сортів (біологічний, господарський, морфологічний, географічний) за якими визначали: норми висіву для стандартних сортів, стійкість сортів проти шкідників, грибних хвороб, натуру і масу 1000 зерен, якість продукції, плівчастість зерна (ячменю), хімічний склад зерна, вплив симбіозу з двох-трьох рослин в одному гнізді (кукурудза), значення пасинкування кукурудзи, приріст зеленої та сухої маси надземних органів (кукурудза), глибину проникнення і розвитку бокових коренів (кукурудза), взаємний вплив сортів при порядковому сортовипробуванні (кукурудза, картопля, соняшник), площу живлення однієї рослини (картопля), вплив хвороб виродження на продуктивність картоплі, технічну оцінку сортів (картопля, соняшник), хід приросту бульб (картопля), явище боротьби рас (ярої пшениці); проводили випробування на провокаційних фонах (озима пшениця) та географічне обстеження сортового різноманіття (картопля) [4].

Таблиця 1. Розподіл сільськогосподарських культур у мережі дослідних установ СНУ Цукротресту

№ п.п.	Назва станції	Культури										
		Пшениця	Овес	Городні	Цукровий буряк	Жито	Просо	Гречка	Ячмінь	Горох	Кукурудза	Кормові трави
1.	Білоцерківська	+	+	+	+							
2.	Миронівська	+	+		+				+			
3.	Кальницька				+							
4.	Іллінецька				+							
5.	Верхняцька	+	+		+	+	+					
6.	Удицька				+			+				
7.	Ситковецька				+							
8.	Уладівська				+							
9.	Ялтушківська				+							
10.	Немерчанська	+	+		+					+	+	
11.	Березотоцька	+			+	+	+					+
12.	Іванівська	+			+				+			
13.	Теткинська	+	+		+	+						
14.	Рамонська	+	+		+	+	+					

Примітка: Джерело [6, с. 16]

Таблиця 2. Розподіл сільськогосподарських культур в опорних пунктах Української сортомережі

Опорні пункти	Культури																															
	Київська обл. ст.	Носівська досл. ст.	Чемерське досл. поле	Чернігівський с.-г. технікум.	Радомислівська досл. ст.	Чарторійська досл. ст.	Вінницька досл. ст.	Каменецький с.-г. ін.-г	Уманська досл. ст.	Уманський с.-г. технікум	Мліївська досл. ст.	Харківська досл. ст.	Укр. ст. ін.-ту прикл. ботаніки	Селекц. ст. ім. Манвільського	Сумська досл. ст.	Полтавська досл. ст.	Красноградська досл. ст.	Драбівська досл. ст.	Одеська обол. ст.	Херсонська досл. ст.	Вознесенська досл. ст.	Алжамська досл. ст.	Молдавська досл. ст.	«Надєжа»	П'ятихатська досл. ст.	Артемівська досл. ст.	Луганський с.-г. технікум	Маріупольська досл. ст.	Приазовське досл. поле	Кримська досл. ст.		
Яра пшениця					+	+		+			+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		
Озима пшениця		+	+		+	+	+	+		+					+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	
Ячмінь		+				+	+				+					+			+	+	+			+	+				+	+	+	
Кукурудза						+	+		+						+		+	+	+	+	+	+	+	+	+				+	+	+	
Картопля	+	+	+	+	+			+				+												+						+	+	+
Соняшник												+					+			+	+				+	+						
Квасоля		+								+	+	+	+	+		+			+					+		+	+					
Горох		+				+					+	+	+																			
Гарбузові										+	+	+								+					+							
Помідори						+					+	+				+								+								
Огірки		+				+				+	+	+				+																

Примітка: Джерело [4, с. 15]

Найвагомішими в організації сортовипробування у *четвертий період* виявилися тридцять років, коли було створено єдину Всесоюзну державну сортомережу (в 1932 р.) [7] й низку сортовипробувальних ділянок з різних культур, та основне – в 1937 р. засновано Державну комісію із сортовипробування зернових культур при Наркомземі СРСР [8; 9]. Завдання комісії полягали у дослідженні сортів сільськогосподарських культур за 1) урожайністю, 2) стійкістю проти зовнішніх умов, хвороб, шкідників, 3) якістю урожаю. Організацію сортовипробування було розподілено на три етапи: 1) кінцева оцінка існуючого різноманіття сортів за культурами, виділення кращих, браковка гірших сортів, 2) районування, 3) встановлення районів, зон для заміни старих сортів перспективними і новими селекційними. Виходячи із завдань, проводили п'ять видів сортовипробування: конкурсне, виробниче, випробування на зрошенні, провокаційне, із сортової агротехніки. Конкурсне розподілялося на власне конкурсне і сортовипробування розширеного набору [7]. Для дослідження якості сортів при Держкомісії діяли три лабораторії:

Мукомельно-хлібопекарська – визначала вміст білка, клейковини, каротину, мінеральних сполук і вітамінів у муці, її діастатичну активність. Досліджувала фізичні властивості зерна (колір, абсолютна, натурна, питома вага, скловидність) та стійкість білків зерна й муки до окисної дії ферменту тірозінази [10].

Контрольно-насінна – здійснювала методичне керівництво з проведення аналізів на посівні й сортові якості насіння на сортоділянках; забезпечувала мережу необхідними методиками, інструкціями, робочими бланками та препаратами [11].

Хімічна – здійснювала порівняльну характеристику сортів за їх хімічним складом та вивчала вплив на якісну оцінку сортів умов їх вирощування (агротехнічних і ґрунтово-кліматичних) [12].

З метою підвищення якості роботи, забезпечення усестороннього вивчення господарсько-цінних ознак сорту та розвантаження основної мережі, сортоділянки було розподілено на два типи: розширеного набору і основної мережі [13].

Наприкінці 1938 р. вперше Держкомісією розроблено сортове районування, а 8 лютого 1940 р. його затверджено Економічною радою при РНК СРСР. Його особливістю стало наближення до ґрунтово-кліматичних зон, виділених всередині областей, республік колишнього союзу. В сортовому районуванні було виділено *основні, допустимі*, а також ті, які підлягали виводу в тираж сорти [14].

В 1953 р. Постановою Ради Міністрів СРСР об'єднано сортовипробування зернових, олійних, кормових, технічних, овочевих й інших культур та у зв'язку з цим Державну комісію було перейменовано в Державну комісію із сортовипробування сільськогосподарських культур при Міністерстві сільського господарства СРСР [9, с. 21]. За розробленою методикою в сортовипробуванні чільне місце займало дослідження сортової агротехніки. Районовані й перспективні сорти вивчалися по різних попередниках, при різних нормах висіву і площі живлення, різних строках сівби, видах і дозах добрив тощо. На всіх сортодільницях розширялося й поглиблювалося дослідження стійкості сортів проти хвороб і шкідників. Одним із найважливіших показників при державному випробуванні, й відповідно при районуванні сортів, була оцінка їхньої якості [9].

До 1980 р. у Держкомісії сформувалася чітка структура мережі сортоділянок (*рис. 1*).

Вже за незалежності України, у лютому 1992 р., Державну комісію із сортовипробування сільськогосподарських культур перейменовано в Державну комісію України з випробування та охорони сортів рослин Мінсільгосппроду України. У наступному році прийнято Закон України «Про охорону прав на сорти рослин» [15], яким передбачено регулювання майнових і особистих

немайнових відносин, що виникають у зв'язку з набуттям, здійсненням та захистом прав інтелектуальної власності на сорти рослин.

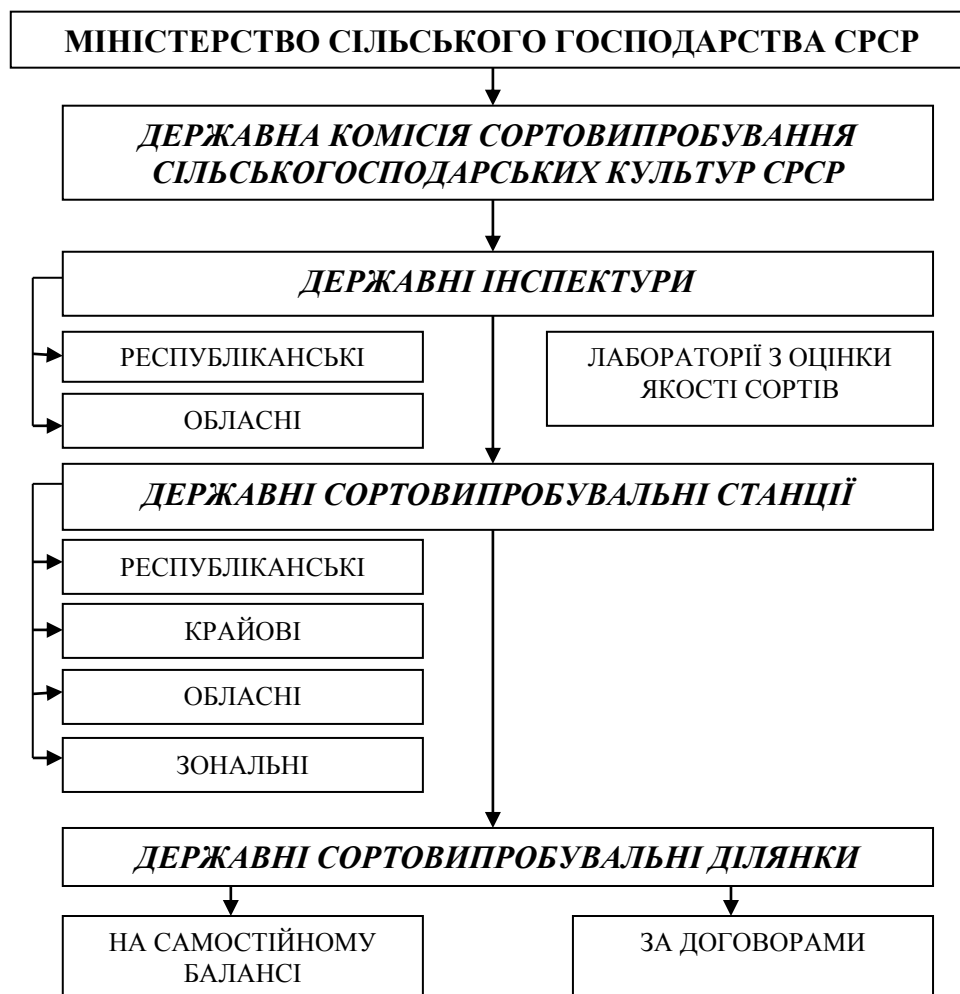

Рисунок 1. Структура Державної комісії із сортовипробування Міністерства сільськогосподарства СРСР (1980)

З 1995 р. Україна стала членом Міжнародного Союзу з охорони нових сортів рослин (UPOV), яким було розроблено Міжнародну Конвенцію з охорони нових сортів рослин. 2 серпня 2006 р. прийнято закон України «про приєднання України до Міжнародної конвенції з охорони нових сортів рослин [16].

Найбільш визначальною подією в розвитку вітчизняного сортовипробування у *п'ятому періоді* слід назвати постанову Кабінету Міністрів України від 1 червня 2002 р., згідно з якою на базі Державної комісії з випробування та охорони сортів рослин створено Державну службу з охорони прав на сорти рослин з Українським інститутом експертизи сортів рослин [2]. Держслужба працювала у складі трьох відділів з обумовленими завданнями:

- *фінансового та організаційного забезпечення* – здійснення методичного керівництва плануванням економічної роботи, бухгалтерським обліком і звітністю; розробка закладам експертизи зведених планів фінансування і загального кошторису; постійний контроль стану та достовірності обліку й удосконалення звітності з метою підвищення ефективності фінансово-господарської діяльності та збереження державної власності;

- *державної реєстрації прав на сорти рослин та нормативно-правової роботи* – реалізація державної політики у сфері охорони прав на сорти рослин, контроль за набуттям прав інтелектуальної власності на сорти рослин, їхньої реєстрації та реалізації, а також додержання юридичними і фізичними особами законодавства;

- *правового забезпечення та роботи з УПОВ – (Міжнародним союзом з охорони нових сортів рослин)* – контроль за дотриманням Держсортслужбою та закладами експертизи вимог чинних нормативно-правових актів; координування розробкою та розробка законодавчих й нормативно-правових актів; спрямовування діяльності державної системи охорони прав на сорти рослин у сфері охорони прав на сорти рослин та забезпечення виконання повноважень представника України у Раді УПОВ.

Крім того, було змінено її структуру: створено державні центри експертизи сортів рослин, державні інспекції з охорони прав на сорти рослин та державні сортовипробувальні дослідні станції (рис. 2).

Державна служба з охорони прав на сорти рослин діяла до 2011 р. Згідно з наказом Міністерства аграрної політики України від 15 квітня Український інститут експертизи сортів рослин перейшов у відання Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України [17]. Згідно з витягом Державної реєстраційної служби України, серія АБ №844996 від 11.02.2013, Державну службу з охорони прав на сорти рослин ліквідовано.

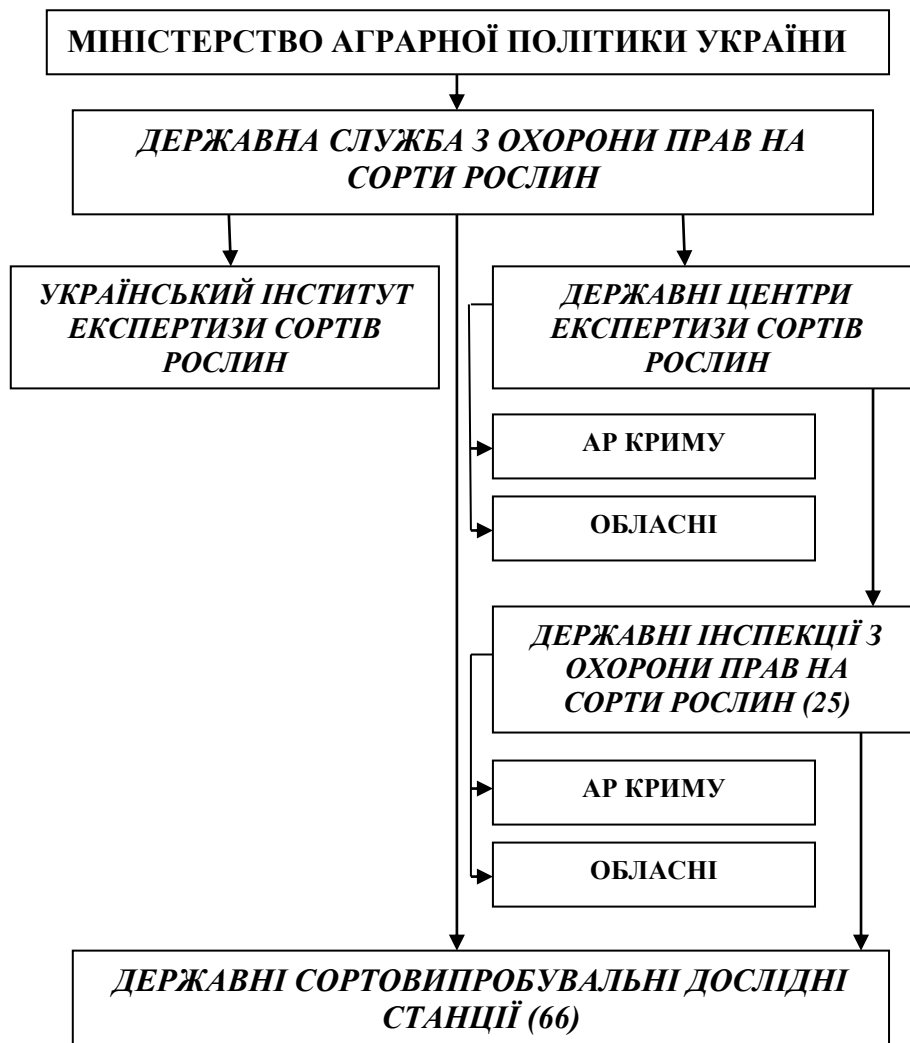

Рисунок 2. Структура Державної служби з охорони прав на сорти рослин (2002)

Таким чином, дослідивши весь період розвитку вітчизняного сортовипробування нами виокремлено найвагоміші події в організації Державної системи охорони прав на сорти рослин:

- ❖ 1923 р. – Українська сортомережа;
- ❖ 1924 р. – Державна мережа сортовипробування РРФСР;
- ❖ 1931 р. – Відділ єдиної державної сортомережі при Всесоюзному інституті рослинництва;
- ❖ 1932 р. – Всесоюзна державна сортовипробувальна мережа (Держсортомережа);
- ❖ 1937 р. – Державна комісія із сортовипробування зернових культур при Наркомземі СРСР;

- ❖ 1953 р. – Державна комісія із сортовипробування сільськогосподарських культур при Міністерстві сільського господарства СРСР;
- ❖ 1989 р. – Державна комісія із сортовипробування сільськогосподарських культур при Держагропромі УРСР;
- ❖ 1992 р. – Державна комісія України з випробування та охорони сортів рослин Мінсільгосппроду України (Держкомісія);
- ❖ 1995 р. – Україна стала членом Міжнародного Союзу з охорони нових сортів рослин UPOV;
- ❖ 2002 р. – Державна служба з охорони прав на сорти рослин Міністерства аграрної політики України (Держслужба);
- ❖ 2002 р. – Український інститут експертизи сортів рослин Держслужби;
- ❖ 2011 р. – Український інститут експертизи сортів рослин Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України.

Слід відмітити, що витоком державного управління сортовивчення і сортовипробування стала Українська сортомережа. За 90 років існування до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, занесено майже 4 тис. сортів, які належать до 340 видів переважно сільськогосподарських, а також лісових, квітково-декоративних та інших рослин. Діяльність Державної системи охорони прав на сорти рослин і зокрема Українського інституту експертизи сортів рослин сьогодні забезпечує створення нових вітчизняних сортів рослин та розвиток насінництва, збільшення обсягів виробництва та підвищення якості продукції, конкурентоспроможність вітчизняної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринку, що сприяє щорічному збільшенню валового доходу в галузі рослинництва.

Список використаної літератури

1. *Положення* про Міністерство аграрної політики та продовольства України [Електронний ресурс] / Верховна Рада України 1994–2013. Програмно-технічна підтримка – Управління комп'ютеризованих систем. Інформаційна підтримка – Відділ баз даних нормативно-правової інформації. Документ 500/2011. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/500/2011>

2. *Про утворення Державної служби з охорони прав на сорти рослин та Українського інституту експертизи сортів рослин* [Електронний ресурс // Верховна Рада України 1994–2013 програмно-технічна підтримка – Управління комп'ютеризованих систем – Інформаційна підтримка – Відділ баз даних нормативно-правової інформації. – Документ 714-2002-п. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/714-2002-п> .

3. *Паншин Б.* Сортоводно-насіннєва організація Цукротресту / Б. Паншин // *Агроном.* – К., 1924. – Кн. 1. – С. 58–62.

4. *Батыренко В. Г.* Сортоизучение в сети Всеукраинского Общества Семеноводства : программа работ / В. Г. Батыренко ; Всеукр. Т-во Насінництва. – Х., 1926. – Бюл. 20. – 17 с.

5. *Общая селекция и семеноводство полевых культур* / [В. Я. Юрьев, П. В. Кучумов, Г. Н. Линник и др.] ; под ред. В. Я. Юрьева. – М. : Сельхозгиз, 1940. – С. 278–293.

6. *Сортоводные станции Сахаротреста* / Сортоводно-Семенное Управление Сахаротреста. – К. : Изд. Сахаротреста, 1923. – 359 с.

7. *Государственное сортоиспытание* // *Общая селекция и семеноводство полевых культур* / В. Я. Юрьев, П. В. Кучумов, Г. Н. Линник и др. ; под ред. В. Я. Юрьева. – М. : Сельхозгиз, 1940. – С. 278–293. – (Сер. «Учебники и учебные пособия для сельскохозяйственных вузов»).

8. *Постановление Совета Народных Комиссаров СССР 29 июня 1937 г. «О мерах по улучшению семян зерновых культур»* // *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5-ти т.* / [сост. К. У. Черненко, М. С. Смиртюков]. – М. : Изд. Полит. лит., 1940. – Т. 2. 1929–1940 годы. – С. 606–614.

9. *Маринич П. Е.* Государственное сортоиспытание в СССР / П. Е. Маринич // *Селекция и семеноводство.* – 1967. – № 6 (нояб.-декаб.). – С. 20–27.

10. *Кизим П. Н.* Итоги работы мукомольно-хлебопекарной лаборатории / П. Н. Кизим // *Информационный бюллетень* / Государственная комиссия по сортоиспытанию зерновых культур при Министерстве сельского хозяйства СССР. – М. : Огиз ; Сельхозгиз, 1947. – № 12 (129). – С. 28–32.

11. *Фирова М. К.* Итоги работы контрольно-семенной лаборатории / М. К. Фирова // *Информационный бюллетень* / Государственная комиссия по сортоиспытанию зерновых культур при Министерстве сельского хозяйства СССР. – 1947. – № 12 (129). – С. 41.

12. *Буткевич В. В.* Итоги работы химической лаборатории / В. В. Буткевич // *Информационный бюллетень* / Государственная комиссия по сортоиспытанию зерновых культур при Министерстве сельского хозяйства СССР. – М. : Огиз ; Сельхозгиз, 1947. – № 12 (129). – С. 32–39.

13. [Цицин Н.] *Постановление Государственной комиссии по сортоиспытанию зерновых культур при НКЗ СССР от 19 ноября 1938 г. «О разбивке сортоиспытательных участков на два типа»* / [Н. Цицин] // *Информационный бюллетень* / Государственная комиссия по сортоиспытанию зерновых культур при НКЗ СССР. – М. : Огиз ; Сельхозгиз, 1939. – № 1–2. – С. 1–2.

14. *Сортовое* районирование зерновых, масличных культур и трав, разработанное в 1945 г. / Гос. комиссия по сортоиспытанию зерновых культур при Министерстве земледелия СССР. – М., 1946. – С. 3–4.

15. *Про охорону* прав на сорти рослин // Відомості Верховної Ради України (ВВР) – 1993. – N 21. – С. 218.

16. *Закон* України «Про приєднання України до Міжнародної конвенції з охорони нових сортів рослин [Електронний ресурс] // Державна система охорони прав на сорти рослин. – Режим доступу : <http://sops.gov.ua/uploads/files/documents/Zakon/zakon-konv-new.html> .

17. *Наказ* Міністерства аграрної політики України «Про заходи щодо ліквідації Державної служби з охорони прав на сорти рослин» [Електронний ресурс] // Document.ua. – Режим доступу : <http://document.ua/pro-zahodi-shodo-likvidaciyi-derzhavnoyi-sluzhbi-z-ohoroni-p-doc64046.html> .